

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філософських наук, професора Степика Михайла Тимофійовича на дисертацію Книш Інни Василівни «Номадизм у соціальних та дискурсивних практиках: історія та сучасна актуалізація», представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Аналізуючи дисертаційну роботу Книш Інни Василівни на тему «Номадизм у соціальних та дискурсивних практиках: історія та сучасна актуалізація», слід відзначити, що ця робота є актуальним, сучасним дослідженням як в науково-теоретичному, так і в практико-прикладному значенні.

Акцентація уваги сучасних дослідників до аналізу номадизму і седентаризму обумовлено низкою чинників, які останнім часом вийшли на арену суспільного життя в науці, культурі, економіці, політиці тощо. Їх осягнення можна вважати «молодим» напрямком у філософії, хоча об'єкт їх досліджень виявився «старим» бо з часів появи первісних людей постійно співіснували та протистояли один до одного номади (кочівники) й седентари (осілі).

Сьогоднішня актуалізація дослідження цієї проблеми визначється в першу чергу звуженням просторових реальностей життєдільності людни та появою інших, перш за все, віртуальних. Що обумовило перехід суспільства до інформаційної стадії суспільного розвитку (надання та споживання послуг), яке і детермінувало значне зростання чисельності номадів і неономадів у всіх сферах суспільного буття та зростання їх ролі у вирішенні суспільних проблем. Відтак гостро постає потреба визначення особливостей їх життєдільності, а також характеру, чинників та механізмів їх ідентифікації.

Тому дослідження нових практик номадизму починає потребувати і нових підходів та методологій їх осягнення, а також перегляду та переорієнтації вже наявних на тлі зростання уваги науковців до людиновимірності та суб'єктності людського буття: за рахунок дослідження можливості людини

залишитися сама собою при «варіювання її меж» «вихід за межі» (інваріантність ідентичності) або «звуження цих меж» (деградацію ідентичності).

Заслуговує на увагу запропонована в дисертації модель розгляду седентарних та номадичних практик з різних вимірів: 1) світоглядних позицій (як певну сукупність переконань, оцінок, поглядів та принципів бачення та розуміння світу, місця особистості у ньому, її життєвих позицій, програм поведінки та діяльності); 2) онтологічних (як певний спосіб буття); 3) гносеологічних (як певні теоретичні уявлення) позицій, які розгортаються у складності.

В дисертації обґрунтована також необхідність подальшої філософської рефлексії складнішого підходу, вивчення історії питання та побудови власної концепції номадизації сучасних соціальних практик як адекватної відповіді на виклик невизначеності та нелінійності суспільної динаміки на кожному історичному етапі розвитку людства. Ці процеси, у подальшому, мають сприяти розвитку гіфікованого суспільства на якісно інших принципах та засадах його функціонування.

В дисертації показано, що значний вплив на формування ідентичності людини мають та мали також і освітньо-виховні номадичні та седентарні практики, розвиток наукового знаання, чому приділена значна увага. Тому актуальною проблемою філософії, освіти та культури є подальше дослідження номадичних та седентарних практик з цієї точки зору

Слід відмітити, що традиційні господарські, соціальні та дискурсивні практики на кожному історичному етапі існування людства формували у людей переважно седентарний тип світогляду, який окрім означених чинників мав і інші складники. Седентарний тип світогляду українців, наприклад, обумовлений не тільки їх осідлим способом буття, але і кордологічними рисами ментальності, цінностями, вміннями та навичками, рівнем знань і виховання, гендерними пріоритетами тощо. Сьогодні ж в умовах глобалізації суспільну динаміку визначають переважно номадистські практики або їх симулякри.

Заслуговує на увагу окреслення подальших перспектив розвитку суспільства номадів і седентарів на основі їх об'єднання для створення якісно нової спільності на підставі різноманітності, а не уніфікації. Тому варто погодитися з дисертанткою, що поділ суспільства на номадів та седентарів досить умовний, вони доповнюють один одного; тісно пов'язані між собою і спрямовані на поліпшення якості життя людей.

Є всі підстави вважати дисертацію І В. Книш актуальною, своєчасною та корисною. Особливу значущість роботі надає зосередження дослідниці на вивченні внеску вітчизняних та зарубіжних вчених у розвиток філософських, соціологічних, культурологічних, методологічних уявлень про номадизм та седентаризм.

Дисертантка переконливо обґрунтовує науковий інструментарій власного дослідження. Аргументація чітка, цитування коректне і доречне. Структура дисертації підпорядкована досягненню поставленої мети і завдань.

Перший розділ роботи дисертантка присвятила розкриттю етимології основних понять, висвітленню теоретичних і методологічних засад номадизму та визначенню його ролі у соціокультурному дискурсі. Зокрема, на с. 52 авторка зазначає: «Водночас у роботі акцентовано увагу саме на номадичних соціальних та дискурсивних практиках, які ми розглядаємо у якості: соціальних (онтологічно-практичних); дискурсивних (гносеологічно-теоретичних) та соціально-дискурсивних (каузальних) практик».

Далі авторка аналізує різновиди практик, які, у подальшому, вона використовує у дослідженні для найбільш повного розкриття концепту «номадичні практики».

Другий розділ роботи присвячений компаративному аналізу номадичних практик передвагантів (циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів), які визначили процеси примусової номадизації в Західній та седентаризації в Східній Європі. Розкрита роль освітньо-виховних практик у становленні докласичної номадичної та седентарної людини.

Далі, у третьому розділі дисертантка аналізує соціокультурний дискурс номадичних практик, на основі осягнення специфіки життєдіяльності українських вагантів. Констатовано, що у класичний період розвитку наукової раціональності тривали пошуки альтернатив практикам «варіювання меж» людини на тлі процесів подальшої номадизації Західної Європи.

Зокрема, досить слушним є розкриття ідеї про те, що «українські мандрівні дяки «були не тільки носіями, а й творцями культури» (с. 151). При цьому дисертантка спирається на славні традиції осередків української освіти: Києво - Могилянської академії, Чернігівського колегіуму, братств, земств, спільнот козаків тощо.

Порівнюючи життя та діяльність Григорія Сковороди та Тараса Шевченка з позиції номадичних практик, авторка досить чітко виокремила їх спільні та відмінні риси. При цьому вона робить висновок, який найліпшим чином характеризує їх номадичні риси: Григорій Сковорода і Тарас Шевченко були людьми, які значно випередили свій час за способом життя і мислення.

Досліджуючи роботи Павла Сакуліна, Михайла Гаспарова, Леоніда Гройсмана, Миколи Євреїнова, Катерини Леткової-Султанової, Миколи Негорева та інших авторка досить влучно підмітила в них «аномалію кріпосного побуту»: завдяки номадичним практикам «варіювання меж» людини часто призводило до того, що з числа кріпаків почала «виходити» інтелігенція внаслідок того, що «в самому кріпацькому народі була внутрішня потреба вирватися з п'тьми й неволі» (с.156).

Четвертий розділ присвячено висвітленню номадичних практик, які впроваджувалися на теренах, що перебували під юрисдикцією Російської та Австрійської імперій. Показано як відбувалося формування *некласичної людини*, яка мала належати до нижчих прошарків суспільства та бути віддаленою від знань і готова до «служіння, послуху та покори» (с. 218, 222). Слушним є констатація того, що «супротив австрійсько-російській експансії доповнив українську ментальність як... кордологічними рисами (переважання духовного над матеріальним, природовідповідність, культ особистої свободи та

постійне прагнення до неї тощо), так і сервільними якостями (цурання чужинців та ін.)» (с. 230).

Заслуговує на увагу шостий розділ роботи, де авторка обгрунтовує необхідність пояснення процесів та практик, які відбуваються у складних нелінійних утвореннях. Зазначено, що для кіберпростору першого порядку, більш адекватною видається рецепція поняття «радікс». Для кіберпростору другого та третього – «ризом», а четвертого порядку (який ми визначаємо як гіфпростір) постнекласичного періоду, придатний термін «гіфа» замість запропонованого Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі поняття «ризом».

Визначено сучасний стан мережі (на прикладі мережі Інтернет) і суспільства як нелінійного. Констатовано, що суспільству з наперед визначеною схемою, подібною до «дерева життя», якому характерне лінійне уявлення про світ, протиставляється суперпозиція безлічі генетичних дерев – «ліс життя», характерне для нелінійного бачення світу – мережевого «гіфікованого суспільства» (суспільство продукування та надання послуг, інформації, знань), для якого потрібні практики нової парадигми LLL-освіти. До цих практик відносяться: практики використання ІКТ та середовищ, неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні, габітуальні, «варіювання меж» людини та інші. Вони спрямовані на реалізацію, удосконалення, формування номадичного світогляду, мислення у складності та певної шкали ціннісних установок для більш ефективною та плідною життєдіяльності людини у середовищах. При цьому, на нашу думку, у гіфікованому середовищі межі між номадами та седентарами визначити дуже важко, оскільки це середовище їх постійно трансформує.

В цьому розділі проаналізовано два типи кочівництва з характерними та специфічними для них номадичними практиками: *Homo Mortido* – «знищення людини як соціального виду – своєрідного суїциду» (за В. Кутирьовим) або *Homo mobilis*, «розширення меж» людини. Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Доведено, що такі технології та практики не дозволяють владі лімітувати просторово-

часове обмеження людини, а також максимально експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості. Таким чином, спостерігається процес «переключення» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій від практик – до людини.

Актуальним є й звернення авторки до сучасного наукового дискурсу щодо антропологічного тренду, який вона зводить до цілої низки потрактувань сутності сучасної стадії розвитку людини, її дій, думок тощо (с. 364–366) і переліку нових видів і напрямів діяльності та професій (с. 370–373), які можуть сприяти створенню нових робочих місць.

Сьомий розділ дисертації складається з трьох підрозділів. Розглянуто наукові винаходи, які сприяли виникненню феномену мобільності, що, на думку Дж. Уррі, призводить до накопичення руху як своєрідного капіталу завдяки різним взаємозалежним системам мобільності. Досліджено зміст і обсяг понять «мобільність» і «номадизм». На підставі виокремлення основних концептів енергійності номад і статуарності седентарів створено власну класифікацію різновидів номадизму за антропним принципом і низкою ознак: ті, що людина може змінити (за бажанням або з примусу), і ті, що вона не може (поки що) змінити.

Запропоновані номадичні практики, на думку авторки, дозволяють людині визначити шляхи подальшої діяльності, окреслити межі та розширити ресурси їх варіювання, а також перспективи трансформації. Зауважено, що номадичні практики стануть у нагоді під час розгляду та пояснення процесів і явищ, які відбуваються у суспільстві.

Підсумки дослідження І. В. Книш, викладені у чітких і коректних висновках, відзначаються науковою новизною. Поставлені авторкою завдання виконано, що свідчить про повноту і завершеність дисертаційної роботи. З огляду на це її можна вважати, на наше переконання, новаторським міждисциплінарним дослідженням. Даній праці притаманні науковість, логічність і творчий підхід до розв'язання дослідницьких завдань. Особливо

цінною є демонстрація внеску українських учених у розвиток світової філософської думки, що засвідчує високу культуру і патріотизм здобувачки.

На окреме схвалення заслуговує масштабність апробації дисертаційної роботи: у «73 публікаціях, а саме: в 1 одноосібній монографії, в розділах 2 колективних монографій, 1 одноосібній навчальній монографії, 20 статтях у фахових наукових виданнях України, 4 статтях у закордонних періодичних наукових виданнях і виданнях України, проіндексованих міжнародними наукометричними базами, 45 інших публікаціях» (с. 41). Список використаних джерел зі 1087 позицій зайвий раз підтверджує скрупульозність і неабияку ерудованість дисертантки.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження Книш І.В. і погоджуючись з його висновками, тим не менше хотілося б звернути увагу на деякі моменти, врахування яких сприяло б поглибленню роздумів над тематикою, котра, на наше переконання, не втрачатиме своєї актуальності і у майбутньому:

Видається дещо розширеним об'єкт дослідження. Бо якщо прийняти точку зору дисертантки, то вивиться, що всі історичні події та явища відбулися лише тому, що «працював» принцип номадизму абр сединтаризму. Між тим кожна подія або явище має власну конкретну детермінацію. Хоча, з іншого боку, за логікою діалектичного матеріалізму – рух всезагальний, спокій – відносний.

Як видається, в дисертації забагато вживається понять, які не властиві соціально-філософському дискурсу: «ризом», «радікс», «гіфа», циркумцеліони, трувери, трубадури, мінезингери тощо.

Дещо перебільшеною видається роль освітніх практик у формуванні номадичного або седантаристського способу життя як у донауковий, класичний, некласичний та постнекласичний періоди. Окрім освіти на той чи інший спосіб життя має вплив безліч як духовних, так і матеріальних чинників. А якщо згадати марксистський концепт історичного розвитку – останні є визначальними.

Суперечливими видаються твердження підрозділу 5.2 дисертації на кшталт

«... бурхливий розвиток цифрових та ІКТ технологій призвів до падіння тоталітарної системи та відновлення незалежності України», «Розглянуто діяльність неовагантів, які активно і послідовно виступають проти чинної влади», «Констатовано нездатність номадичної керівної верхівки управляти країною», «Доведено факт переорієнтації свідомості неономадів із викриття власних вад на сучасне суспільство, яке хворе на відсутність культури», «українські номади та седентари змогли «розширитися», відновивши у 1991 році незалежність України» та ін.

Доцільним було б проаналізувати соціальний вплив глобалізаційних процесів на формування як номадичних та седентаристських практик бо їх роль у формуванні номадистського способу життя є вирішальною. Як приклад можна було б розглянути спосіб життя спільнот типу нового трайбалізму або «нової еліти».

Амбівалентним є і твердження про те, що номадизм, формується не в національно-територіальній цілісності, а у вільному пересуванні планетарного людства: некласика розглядає людину як маргінала, а постнекласика – як людину-мандрівника, яка у пошуках відпочинку, розваг, роботи, освіти, кохання тощо постійно мігрує світом. Проте глобалізація як визначальний процес формування космополітичних практик сьогодні стикається з потужної протидією держав-націй, які хочуть зберегти свою культурну самобутність. Навіть сучасні США як визначальний каталізатор глобалізації намагаються «замкнутися» в національних кордонах.

Недоречним, як на мене, є захоплення дисертанткою працями російських дослідників, зокрема Олексія Шлякова, адже ідеї номадизму в Україні розвинуто в ґрунтовних дослідженнях українських учених, зокрема Петра Кралука, Людмили Горбунової, які дисертантка згадала, проте недостатньо опрацювала.

Аналізуючи кордологізм, авторка не зазначає, в чому полягає його відмінність від усталеного в науковому дискурсі поняття кордоцентризму. На жаль, ці категорії ґрунтовно не проаналізовано. Також у роботі лише побіжно

згадано, але докладно не висвітлено постать і творчий доробок одного з провідних представників українського бароко Миколи Гоголя (с. 201).

У цілому, зазначені зауваження і побажання не знижують високу наукову цінність та значущість дисертації. Достатньо повно розкрито в авторефераті, фахових публікаціях та виступах на міжнародних та всеукраїнських конференціях зміст дисертаційної роботи. Зміст публікацій та автореферату відповідає основним положенням дисертації.

Дисертаційна робота Книш І. В. є самостійним, творчим дослідженням, яке виконано на професійному рівні і розкриває актуальні філософські проблеми номадизму у соціальних та дискурсивних практиках. Кваліфікаційна робота Книш Інни Василівни «Номадизм у соціальних та дискурсивних практиках: історія та сучасна актуалізація» відповідає нормативним вимогам «Порядку присудження наукових ступенів» (пп. 9, 10, 12–14), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 зі змінами, унесеними Постановами від 19.08.2015 р. № 656 та 30.12.2015 р. № 1159, а її авторка Книш Інна Василівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент

**доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник
центру суспільних досліджень**

Національного інституту стратегічних досліджень **М. Т. Степико**

Підпис Степика М.Т. засвідчую.

Директор

**Національного інституту стратегічних досліджень,
д.п.н., професор**

 О.В.Литвиненко

*Відгук надіслано
до спеціалізованої вченої ради
D 26.133.07
Вчений секретар
ради D 26.133.07*

*09.12.2020
спеціалізованої вченої
ради проф. Маршак Р.В.*

В. Маршак 9